

УДК 340.0;340.1

ЛЕГАЛЬНА (ОФІЦІЙНА) ЮРИДИЧНА ДЕФІНІЦІЯ ФОРМ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У ЗАКОНОДАВСТВІ УКРАЇНИ

Каленіченко Л.І., к. ю. н.,
доцент, доцент кафедри теорії та історії держави і права
Харківський національний університет внутрішніх справ

У статті автор аналізує стан закріплення на нормативно-правовому рівні дефініції «юридична відповідальність» та її основні форми.

Ключові слова: відповідальність, юридична відповідальність, конституційна відповідальність, адміністративно-правова відповідальність, кримінальна відповідальність, цивільно-правова відповідальність.

В статье автор анализирует состояние закрепления на нормативно-правовом уровне дефиниции «юридическая ответственность» и ее основные формы.

Ключевые слова: ответственность, юридическая ответственность, конституционная ответственность, административно-правовая ответственность, уголовная ответственность, гражданско-правовая ответственность.

Kalenichenko L.I. LEGAL (OFFICIAL) DEFINITION FORMS OF LEGAL LIABILITY LEGISLATION IN UKRAINE

The author analyzes the state of attachment to the regulatory and legal level, the definition of «legal responsibility» and its basic forms.

Key words: responsibility, legal responsibility, constitutional responsibility, administrative liability, criminal liability, civil liability.

Постанова проблеми. Юридична відповідальність є однією із центральних правових категорій. Значущість даної соціально-правової категорії пояснюється тим, що: по-перше, саме вона забезпечує належне функціонування права та ефективність правопорядку; по-друге, юридична відповідальність є однією з гарантій дії права в цілому та окремих його нормативних приписів зокрема.

Ступінь розробленості проблеми. У зв'язку з цим категорія юридичної відповідальності неодноразово була предметом як загальнотеоретичних досліджень (В.К. Гришук, Л.О. Макаренко, Н.М. Оніщенко, Н.М. Пархоменко, С.П. Погребняк, Т.І. Тарахонич, та ін.), так і досліджень вчених у різних галузях права (Ю.Г. Барабаш, Л.М. Баранова, В.І. Борисова, І.Л.Бородін, В.А. Гуменюк, Г.В. Джагупов, Б.П. Карнаух, В.К. Колпаков, А.Т. Комзюк, А.Ф. Мота, Ю.А. Пономаренко, С.Н. Приступа, І.В. Спасибо-Фатєєва, Є.В. Ткаченко, Ф.П. Шульженко та ін.).

Мета – проаналізувати стан закріплення на нормативно-правовому рівні дефініції «юридична відповідальність» та її основних форм.

Виклад основного матеріалу. На сьогодні серед правників немає одностайної точки зору щодо змісту, сутності, форм реалізації юридичної відповідальності. При цьому розмаїття точок зору стосовно категорії юридичної відповідальності певною мірою обумовлено відсутністю єдиного універсального доктринального визначення досліджуваного правового явища. А також відсутністю чіткості у формулюваннях під час інтерпретації її поняття законодавцем.

Перш ніж перейти до аналізу нормативно-правових актів та інших джерел права національної правової системи, які, у тій чи іншій мірі, інтерпретують поняття юридичної

відповідальності, на наш погляд, слід звернути увагу на саме визначення дефініції. Адже правовий феномен, пов'язаний із дефініціями, сам по собі має досить різні визначення: правова дефініція, законодавча дефініція, легальна (офіційна) юридична дефініція, доктринальна дефініція, правове визначення тощо [1, с. 67–101].

Зміст термінів «правова (доктринальна)», «юридична», «легальна», «законодавча», «нормативна дефініція» різняться за обсягом. Найбільш широким є поняття «правова (доктринальна) дефініція». Вона фіксує ознаки правового поняття, тобто поняття, яким оперує юридична наука та повинні оперувати законодавство і правозастосовна практика [2, с. 34]. Враховуючи викладене, маємо підстави відмітити, що зміст правової (доктринальної) дефініції є найширшим за обсягом (у порівнянні зі змістом законодавчої дефініції, легальної дефініції тощо), він включає в себе ознаки правового явища, дефініція якого формулюється. Правова (доктринальна) дефініція є підґрунтям для формулювання законодавчої дефініції, легальної (офіційної) юридичної дефініції. Іншими словами, законодавча дефініція, легальна (офіційна) юридична дефініція повинні базуватися на правовій (доктринальній) дефініції, яка є результатом наукового дослідження.

У юридичній науковій літературі є точка зору, згідно з якою всю сукупність існуючих правових визначень слід поділяти на дві групи: «визначення права» (до даної групи відносяться ті визначення, які містяться у законодавстві), «визначення правової науки» (до даної групи відносяться ті визначення, джерелами яких є монографії, словники, коментарі до законів) [3, с. 142; 4, с. 54]. Згідно з даною класифікацією правових визначень

правову (доктринальну) дефініцію ми віднесемо до групи «визначення правової науки», а законодавчу дефініцію, легальну (офіційну) юридичну дефініцію – до групи «визначення права».

Юридична відповідальність як явище об'єктивного права знаходить своє формальне закріплення у нормативно-правових актах та інших джерелах (формах) права національної правової системи. Норми права, які закріплюють положення юридичної відповідальності, у системі права впорядковуються за основними критеріями розмежування галузей та інститутів права. У зв'язку з чим впорядкована сукупність правових норм, що врегульовує певний тип або вид (групу) схожих суспільних відносин за допомогою специфічного галузевого методу правового регулювання, становить конкретні інститути юридичної відповідальності певних галузей системи права.

Кожна галузь права має власну сукупність упорядкованих взаємоузгоджених норм права, що являють собою інститут юридичної відповідальності даної галузі права. Так, у межах конституційного права існує конституційна відповідальність, у межах адміністративного права – адміністративна, кримінального права – кримінальна відповідальність, фінансового права – фінансова відповідальність тощо.

Зазначені галузеві види юридичної відповідальності як явища права знаходять своє формальне закріплення у галузевих нормативно-правових актах та інших джерелах (формах) права відповідної галузі права.

У даному контексті, на нашу думку, доцільно проаналізувати основні джерела права базових (фундаментальних) галузей права, до числа яких у загальнотеоретичній літературі відносять конституційне, адміністративне, кримінальне право, цивільне право [5, с. 364]. У зв'язку з цим у даній науковій статті ми не ставили за мету здійснити аналіз джерел права спеціальних (конкретизуючих) галузей права (трудова, сімейна, земельна, кримінально-виконавча, фінансове право).

Аналіз масиву нормативно-правових актів дає підстави стверджувати, що на нормативно-правовому рівні існує дефініція юридичної відповідальності.

Спираючись на Рішення Конституційного Суду України від 30 травня 2001 р. № 7-рп/2001 у справі про відповідальність юридичних осіб [6], маємо підстави зазначити, що законодавець у Конституції України використовує як широке, так і вузьке розуміння відповідальності (використовуючи вузьке розуміння відповідальності, законодавець веде мову про юридичну відповідальність). Широке розуміння дефініції «юридична відповідальність» демонструє Преамбула Конституції України, згідно з якою Верховна Рада України усвідомлює свою відповідальність перед Богом, власною совістю, попередніми, нинішніми та майбутніми поколіннями. Крім цього, Конституційний Суд зазначає, що норми Конституції передбачають політичну чи моральну відповідальність публічної влади перед суспільством. Для того, щоб публічна відповідальність була юридичною, за

думкою Конституційного Суду, вона повинна передбачати «застосування заходів публічно-правового (в даному випадку – конституційно-правового або міжнародно-правового) характеру до держави та її органів за невиконання чи неналежне виконання своїх обов'язків» [6].

Таким чином, маємо підстави відмітити, що текст преамбули Конституції України закріплює широке визначення соціальної відповідальності, виокремлює конкретно певні її види, такі як політичну, моральну, «попередню, майбутню, нинішню» відповідальність.

Згідно з Рішенням Конституційного Суду України від 30 травня 2001 р. № 7-рп/2001 у справі про відповідальність юридичних осіб юридична відповідальність є видом (формою) публічної відповідальності. У даному контексті, на нашу думку, слід звернути увагу на те, що, визначаючи взаємозв'язок юридичної та публічної відповідальності, Конституційний Суд, на нашу думку, веде мову про конституційно-правову та публічну відповідальність.

Що стосується дефініції юридичної відповідальності у зазначеному підзаконному нормативно-правовому акті, то Конституційний Суд офіційно інтерпретує її як «застосування певних заходів впливу правового характеру (санкцій) до суб'єкта за невиконання чи неналежне виконання обов'язків» [6]. Відтак, Конституційний Суд поняття юридичної відповідальності пов'язує із заходами впливу правового характеру, які передбачені санкцією відповідної норми права. При цьому причиною застосування до суб'єкта такого роду заходів впливу правового характеру, на думку Конституційного Суду, є невиконання чи неналежне виконання суб'єктом обов'язків.

Аналіз змісту Конституції України дає підстави стверджувати, що на найвищому нормативно-правовому рівні законодавець закріплює такі види юридичної відповідальності, як адміністративну, цивільно-правову, кримінальну, дисциплінарну. Так, у частині 3 статті 80 Конституції України йдеться про кримінальну відповідальність, в п. 3 статті 131 – про дисциплінарну відповідальність. У свою чергу, пункт 22 статті 92 Конституції України свідчить про те, що виключно законами встановлюються «засади цивільно-правової відповідальності; діяння, які є злочинами, адміністративними або дисциплінарними правопорушеннями, та відповідальність за них».

Положення Рішення Конституційного Суду від 30 травня 2001 р. № 7-рп/2001 у справі про відповідальність юридичних осіб свідчать про те, що законодавець, формулюючи зміст пункту 22 статті 92 Конституції України, не ставив за мету визначити вичерпний перелік видів юридичної відповідальності, а зазначив, що лише Верховна Рада України у відповідному законі має право зазначити, яке правопорушення визнається адміністративним правопорушенням чи злочином, та міру відповідальності за нього [6]. Тобто на офіційному рівні Конституційний Суд, інтерпретуючи норму статті 92 Основного Закону України, надав лише Верховній Раді України право закріплювати складі правопорушень та міри відповідальності за них.

Зміст Кодексу законів про працю свідчить про те, що окремим видом юридичної відповідальності є матеріальна відповідальність.

Натомість положення рішення Конституційного Суду від 30 травня 2001 р. № 7-рп/2001 у справі про відповідальність юридичних осіб за порушення нормативно-правових актів, що регулюють відносини публічно-правового характеру (наприклад, валютні, фінансові, податкові та ін.), дають підстави стверджувати про факт існування публічно-правової відповідальності. Крім зазначених видів юридичної відповідальності, дане рішення Конституційного Суду визнає факт існування міжнародно-правової відповідальності [6].

Спираючись на зміст Рішень Конституційного Суду України від 10 грудня 2003 р. № 19-рп/2003 у справі щодо недоторканості та імпідменту Президента України [7] та Рішення Конституційного Суду від 30 травня 2001 р. № 7-рп/2001 у справі про відповідальність юридичних осіб, маємо підстави виокремити конституційну відповідальність та визначити її як застосування заходів конституційно-правового характеру за невиконання чи неналежне виконання обов'язків.

У Рішенні Конституційного Суду від 30 травня 2001 р. № 7-рп/2001 у справі про відповідальність юридичних осіб Суд зазначає, що Конституція України передбачає відповідальність державних органів, органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб і службових осіб, встановивши за певні дії чи бездіяльність відповідні заходи впливу (санкції) за них. Приміром, дострокове припинення повноважень Верховної Ради (стаття 90), народних депутатів України (стаття 81), усунення з поста Президента України у порядку імпідменту (стаття 111) та ін. [6].

Законодавець на нормативно-правовому рівні однією із форм юридичної відповідальності визнає адміністративно-правову відповідальність.

Аналіз джерел адміністративного права дає підстави констатувати, що офіційної дефініції «адміністративна відповідальність» на сьогодні у системі законодавства нашої держави немає. Положення статті 23 Кодексу про адміністративні правопорушення вказують на те, що мірою адміністративної відповідальності є адміністративне стягнення [8, с. 288].

Що стосується адміністративно-правової науки, то як вітчизняні, так і зарубіжні вчені торкаються окремих питань адміністративної відповідальності, у межах спеціалізованих досліджень формулюють її поняття.

Аналіз поглядів вчених-адміністративістів щодо змісту визначення «адміністративної відповідальності» дає підстави констатувати, що частина науковців адміністративну відповідальність визначає як сукупність адміністративних правовідносин, що виникають у зв'язку із застосуванням уповноваженими органами (посадовими особами) до осіб, які вчинили адміністративний проступок, особливих санкцій – адміністративних стягнень [9, с. 43; 10, с. 23; 11, с. 24]. На думку іншої частини вчених-правознавців, адміністративна відповідальність є формою реагування держави на адміністративне правопорушення, що по-

лягає у застосуванні уповноваженим органом або посадовою особою передбаченого законом стягнення до суб'єкта правопорушення [12, с. 107]; вид юридичної відповідальності фізичних і юридичних осіб перед органами виконавчої влади чи судом за порушення адміністративно-правових норм на основі застосування адміністративних стягнень [13, с. 121]. Існує точка зору, згідно з якою під адміністративною відповідальністю слід розуміти застосування частини заходів адміністративного примусу, а саме адміністративних стягнень [14, с. 88; 15, с. 7].

Поряд із адміністративно-правовою відповідальністю одним із основних інститутів права галузей публічного права України є кримінальна відповідальність.

У зв'язку з тим, що нормативно-правові приписи Загальної та Особливої частин кримінального законодавства будуються навколо інститутів кримінальної відповідальності та злочину, визначення змісту дефініцій даних правових явищ на законодавчому рівні, на нашу думку, є вкрай важливим та актуальним завданням сьогодення.

У даному контексті звернімо увагу на те, що і до нині у кримінальному законодавстві України немає законодавчої легальної дефініції кримінальної відповідальності, тоді як ч. 1 ст. 11 КК України офіційно інтерпретує злочин.

Відсутність офіційної дефініції поняття «кримінальна відповідальність» на законодавчому рівні «справляє суттєвий вплив на зміст та результати наукових досліджень у сфері кримінального права» [16, с. 258], оскільки поняття «кримінальна відповідальність» є одним із векторів системи координат будь-якого кримінально-правового наукового дослідження. «Від вирішення поняття кримінальної відповідальності значною мірою залежать подальші висновки автора. Більше того, з позицій одного чи іншого підходу до визначення кримінальної відповідальності по-різному окреслюються ознаки, зміст, часові та просторові межі існування, форми реалізації, співвідношення з іншими кримінально-правовими явищами» [16, с. 258].

У науковій літературі немає одностайної точки зору щодо сутності та змісту кримінальної відповідальності. При цьому вчені у галузі кримінального права неодноразово робили спроби об'єднати існуючі у науковій літературі визначення кримінальної відповідальності у певні групи. Однак у поглядах щодо класифікації визначень кримінальної відповідальності серед вчених також немає єдності. Одні науковці об'єднують основні, існуючі визначення кримінальної відповідальності, у чотири групи [17, с. 17–22]; інші – у п'ять [18, с. 13]; існує точка зору, згідно з якою різноманіття понять досліджуваного явища інтегрується у шість основних концепцій [19, с. 28–34]. На думку Ю.А. Пономаренка, основні визначення поняття «кримінальна відповідальність» необхідно об'єднати у сім груп [16, с. 261–265].

На відміну від кримінального права, інститут відповідальності у цивільному праві не вважається головним, центральним. Такий

стан речей обумовлений, з однієї сторони, предметом цієї галузі права та диспозитивним методом правового регулювання цивільних відносин; а з іншої, – тим, що більшість відносин, які регулюються нормами цивільного права, виникають із правомірних дій їх учасників [16, с. 67].

Хоча цивільно-правова відповідальність не є центральним інститутом цивільної галузі права, слід окремо відмітити, що вона є однією із гарантій захисту прав та свобод суб'єктів цивільно-правових відносин. Саме цивільно-правова відповідальність у тій чи іншій мірі забезпечує реалізацію суб'єктами цивільно-правових відносин їх прав та обов'язків. Якщо ж суб'єкти цивільно-правових відносин з власного бажання не виконують покладені на них законом, договором обов'язки, цивільно-правова відповідальність є, умовно кажучи, інструментом, за допомогою якого забезпечується примусове виконання такого роду зобов'язань.

У зв'язку з зазначеним категорія цивільно-правової відповідальності неодноразово була предметом наукових досліджень цивілістів права. Науковий інтерес до даної правової категорії, на наш погляд, обумовлений, перш за все, відсутністю в актах цивільного законодавства дефініції, яка б на законодавчому рівні давала офіційне визначення даного правового явища.

Аналіз наукової літератури свідчить про те, що на сучасному етапі розвитку доктрини цивільно-правової відповідальності більшість авторів визнають, що вона як відносно відокремлена правова категорія повинна, з одного боку, виражатися у негативних наслідках, додатковому обтяженні для порушника, з іншого – мати характер еквівалентного відшкодування заподіяних збитків для потерпілого [20, с. 194; 21, с. 492]. При цьому більшість вчених в процесі дослідження особливостей цивільно-правової відповідальності відстоюють точку зору стосовно того, що даний вид юридичної відповідальності кардинально відрізняється від кримінальної відповідальності як у підставах реалізації, так і у застосуванні презумпції невинуватості (у кримінальному праві) та винуватості (у цивільному праві); а також юридичної рівності (нерівності) суб'єктів один перед одним [16, с. 72–73].

Висновки. Підсумовуючи все викладене у даній науковій статті, маємо підстави зробити наступні висновки: по-перше, на нормативно-правовому рівні законодавець розуміє відповідальність і у широкому, і у вузькому значеннях; по-друге, законодавець на найвищому рівні формулює законодавчу дефініцію (визначення права) юридичної відповідальності; по-третє, факт існування видів юридичної відповідальності закономірно впливає з норм Конституції України та нормативно-правових актів системи права національної правової системи; по-четверте, галузеве законодавство не містить офіційних легальних дефініцій відповідних форм юридичної відповідальності (адміністративна відповідальність, кримінальна відповідальність, цивільно-правова відповідальність).

ЛІТЕРАТУРА:

1. Законодательная дефиниция: логико-гносеологические, политико-юридические, морально-психологические и практические проблемы : материалы международного круглого стола. – Черновцы. – 21–23 сентября 2006 г. – Нижний Новгород : Нижегородский исследовательский научно-прикладный центр «Юридическая техника», 2007. – 1456 с.
2. Оніщенко Н.М. Інститут юридичної відповідальності у демократичних правових системах : [монографія] / [Н.М. Оніщенко, Т.І. Тарахонич, Н.М. Пархомченко, Л.О. Макаренко]; за заг. ред. Н.М. Оніщенко. – К. : Видавництво «Юридична думка», 2009. – 216 с.
3. Бабаев В.К. Советское право как логическая система / Бабаев В.К. – М. : Академия МВД СССР; Ред.-изд. Отдел, 1978. – 211 с.
4. Сальников В.П. Логика : [учебник для юридических вузов] / В.П. Сальников. – СПб., 2003. – 189 с.
5. Скакун О.Ф. Теорія держави і права (Енциклопедичний курс) : [підручник] / О.Ф. Скакун. – Х. : Еспада, 2006. – 776 с.
6. Рішення Конституційного Суду України від 30 травня 2001 р. № 7-ра/2001 у справі за конституційним зверненням відкритого акціонерного товариства «Всеукраїнський Акціонерний Банк» щодо офіційного тлумачення положень пункту 22 частини першої статті 92 Конституції України, частин першої, третьої статті 2, частин першої статті 38 Кодексу України про адміністративні правопорушення (справа про відповідальність юридичних осіб) // Офіційний Вісник України. – 2001. – №2 4. – Ст. 1076.
7. Рішення Конституційного Суду України від 10 грудня 2003 р. № 19-рп/2003 у справі за конституційним поданням 47 народних депутатів України про офіційне тлумачення положень частини першої статті 105, частин першої статті 111 Конституції України (справа щодо недоторканості та імпідменту Президента України) // Офіційний Вісник України. – 2003. – № 51. – Ч. 1. – Ст. 2704.
8. Колпаков В.К. Адміністративно-деліктний правовий феномен : [монографія] / В.К. Колпаков. – Київ : ЮрінкомІнтер, 2004. – 528 с.
9. Бородин І.Л. До питання про дефініцію «адміністративно-правова відповідальність» / [І.Л. Бородин, В.А. Круглов] // Юридичний вісник. – 2012. – 1(22). – С. 39–44.
10. Мота А.Ф. Адміністративна відповідальність військовослужбовців за законодавством України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / А.Ф. Мота. – Хмельницький, 2001. – 171 с.
11. Хорошак Н.В. Адміністративні стягнення за законодавством України : [монографія] / Н.В. Хорошак. – К. : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2004. – 172 с.
12. Шульженко Ф.П. Юридична відповідальність за правопорушення у сфері економіки : [навч. посіб.] / [Ф.П. Шульженко, С.В. Невмержицький]. – К. : КНЕУ, 2003. – 171 с.
13. Битяк Ю.П. Адміністративное право Украины (Общая часть) : [учеб. пособие] / [Ю.П. Битяк, В.В. Зуй.] – Харьков : Одиссей, 1999. – 224 с.
14. Студиникина М.С. Что такое административная ответственность? / М.С. Студиникина. – М. : Сов. Россия, 1990. – 128 с.
15. Адміністративна відповідальність в Україні : [навч. посіб.] / [А.Т. Комзюк, В.А. Гуменюк, Г.В. Джагунов та ін.]; за заг. ред. А.Т. Комзюка. – 3-те вид., доопр. – Х. : Вид-во Харк. нац. Ун-ту внутр. справ, 2007. – 80 с.
16. Проблеми правової відповідальності : [монографія] / [Ю.П. Битяк, Ю.Г. Барабаш, Л.М. Баранова та ін.]; за ред. В.Я. Тація, А.П. Гетьмана, В.І. Борисової. – Х. : Право, 2014. – 348 с.
17. Баулін Ю.В. Звільнення від кримінальної відповідальності / Ю.В. Баулін. – К. : Атіка, 2004. – 296 с.
18. Кузнецова Н.Ф. Новый Уголовный кодекс Республики Беларусь / Н.Ф. Кузнецова // Вест. Моск. ун-та. Серия 11, Право. – 2000. – № 3. – С. 3–14.
19. Кругликов Л.Л. Дифференциация ответственности в уголовном праве / Л.Л. Кругликов, А.В. Васильевский. – СПб. : Юрид. Центр Пресс, 2002. – 300 с.
20. Цивільне право України : [підручник] / [О.В. Дзера, Н.С. Кузнецова]. – К. : Юрінком Інтер, 2004. – Кн. 1. – 722 с.
21. Брагинский М.И. Договорное право: общие положения / М.И. Брагинский, В.В. Витрянский. – М., 1997. – 682 с.